

Et tõlkida piiblit eesti ja läti keelde...

Kai Tafenu

■ 17. sajandi kaks viimast kümnendit olid eestikeelse kirjasõna väljaandmisel murranguline aeg: plahvatuslikult tõusis trükist ilmunud raamatute hulk, Riias hakati tartukeelsete raamatute kõrval välja andma ka tallinnakeelseid, üha jõulisemalt diskuteeriti trükistes kasutatava eesti keele üle.* Tallinnakeelse Uue Testamendi väljaandmine illustreerib ilmekalt neid tendentse. 1680. aastate algul tõusis selle väljaandmine, mida oli esimest korda üritatud juba 40 aastat varem, taas tõsiselt päevakorrale. Eesti- ja Liivimaa pastoriid kohtusid tõlke arutamiseks 1686. aastal Liepa mõisas ja 1687. aastal Pilistveres, tõlge sai toimetatud ja kirjutati Liivimaal puhtalt ümber, kuid trükki ometi ei jõudnud, sest Eestimaa konsistooriumi ja Liivimaa kindral-superintendenti Johann Fischeri vahel tekkis lisaks lahkhelidele eesti keele ortograafia ja vormimoodustuse ning tõlke alusteksti pärast ka tõsine konkurents tõlke trükikoha pärast. Poolte argumentatsioonis oli olulisel kohal kaks aspekti: kelle tõlkeks pidada trükitavat teksti ning kellel on kuninglik luba tõlke trükimiseks.

Probleem on historiograafias tuttav ja küllaltki palju käsitletud. Lühidalt kokkuvõetuna seisneb see selles, et pärast piiblikonverentse

väitsid mõlemad pooled, et just neil on õigus tõlge trükki anda: Eestimaa konsistoorium argumenteeris, et piiblikonverentsidel oli revideeritud just nende tõlget ja et kuningas oli 1682. aastal eraldanud neile Uue Testamendi trükkimiseks 800 hõbetaalrit. Kindral-superintendent Fischer toetus koguni kahele kuninglikule korraldusele: 1682. aastal andis kuningas talle käsu tõlkida piibel Liivimaal kõneldavatesse mittesaksa keeltesse ning 1685. aastal sai ta otseselt korralduse tallinnakeelne Uus Testament välja anda. Piiblikonverentsidel valminud tõlget ei saanud Fischeri hinnangul sugugi pidada ainult eestimaalaste tööks, vaid selle juures olid tööd teinud ka Liivi- ja Saaremaa saadikud, ning Fischer oli pidanud kinni maksma saadikute reisikulud ja muud konverentsi korraldamisega seotud väljaminekud.

Kuninga korralduste vasturääkivus ei ole uurijatele märkamatuks jäänud. Raskem on olnud selgitada, miks kuningas sellised vasturääkivad korraldused andis. Gustaf Oskar Fredrik Westling, kes on Eestimaa konsistooriumi arhiivi (tänapäeval Tartus Ajalooarhiivis) ja Rootsi riigiarhiivi materjalide põhjal koostanud seni kõige põhjalikuma tallinnakeelse Uue Testamendi tõlkimise käsitluse, on rõhutanud, et andmed, nagu oleks kuningas Karl XI 1682. aastal andnud Fischerile korralduse lasta piibel tõlkida kolme tollasel Liivimaal kasutatavasse keelde, s. t. läti, tartu ja tallinna keelde, põhinevad Fischeri enda väidetal – tema kirjades Karl XI-le 20. oktoobril 1688¹ ja 15. oktoobril 1691² ning kirjas Eestimaa konsistooriumile 29. augustil 1687.³ Kahtlust tekitas Westlingis just see, et umbes samal ajal sai Eestimaa piiskop Jacob Helwig raha tallinnakeelse Uue Testamendi väljaandmiseks. Westling sedastab, et igal juhul on kindel, et enne 1685. aastat korraldas

* Täna Aivar Põldveed, Kristiina Rossi ja Külli Habichtit heade soovitude ja täienduste eest.

¹ Piiblikonverentsid ja keelevaidlused. Põhjaeestikeelse Piibli tõlkimise ajaloost (1686–1690). Allikapublikatsioon. – Bibelkonferenzen und Sprachstreitigkeiten. Quellen zur Geschichte der Übersetzung der Bibel ins Revalenische (1686–1690). Koostanud L. Pahtma, K. Tafenu, toimetanud J. Beyer. (Ex fontibus archivi historici Estoniae, 1). Tartu, 2003, lk. 206–209.

² E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture. Minneapolis, Minn., 1979, lk. 167–171.

³ Piiblikonverentsid ja keelevaidlused, lk. 135–139.

Fischer ainult lätikeelse ja tartukeelse piibli tõlkimist.⁴ 11. juulil 1685 määranud kuningas Fischeri tallinnakeelse tõlketöö juhatajaks, talle tehtud ülesandeks Eestimaa pastorite töö kolme tallinnakeelse stifti (Eesti-, Liivi- ja Saaremaa) esindajatel läbi vaadata lasta ja töö trükki anda. Needki andmed pärinevad ennekõike Fischerilt endalt: kirjast Eestimaa konsistooriumile 29. augustil 1687⁵ ja kirjast Karl XI-le 20. oktoobril 1688.⁶ Kuninga korraldusi endid Westling kasutanud pole.

Juba enne Westlingit läti ja eesti piibli tõlkimisest peamiselt Riias leiduvate materjalide põhjal ülevaate andnud Karl Gottlob Sonntagi käsutuses on seevastu olnud nii kuninga 1682. aasta 1. augusti kui ka 1685. aasta 11. juuli korraldus Fischerile. Ka Sonntag räägib Fischeri plaanist välja anda kaks eestikeelset tõlget ja üks lätikeelne, kuid paigutab kuninga heakskiidu ja toetuse sellele kavale juba 1681. aastasse, mööndusega, et ta ise pole vastavat dokumenti küll näinud, kuid hilisemates korraldustes on sellele viidatud.⁷ Mainitud 1682. ja 1685. aasta korraldusi refereerides on ta esile toonud ainult tõlketöö finantseerimist puudutava. 1685. aasta korraldusega määrati Sonntagi järgi kindlaks tõlkija aastapalk ja Fischeri tasu tõlkeprojekti juhtimise eest.⁸ Tähelepanuväärsel kombel tuleb sellest korraldusest juttu ainult läti piib-

litõlke juures, eesti tõlgete juures seda isegi ei mainita. Läti- ja eestikeelse tõlke rahastamise probleemide käsitlemisel on Sonntag kasutanud ka Fischeri sekretäri Emanuel Regeri poolt 1692. aastal kubermangu kameriirile Paul von Strokirchile revideerimiseks esitatud arvedokumente (nn. Regeri arveraamatut), mis annavad detailse ülevaate alates 1682. aastast Fischeri poolt eesti ja läti piiblitõlkele kulutatud summadest.⁹ Eestimaa konsistooriumile 1682. aastal antud korraldus pole olnud Sonntagile kättesaadav, kuid Eestimaa kindralkuberneri Nils Strombergi 1708. aasta 20. aprilli kirjale toetudes saab ta väita, et 1684. aastal oli kuningas lasknud tallinnakeelse piibli tõlkimiseks välja maksta 800 hõbetaalrit.¹⁰

Pärast Westlingi uurimust oli historioograafias kaua üldlevinud seisukoht, et Fischer sai korralduse tallinnakeelse piibli tõlkimine enda peale võtta 1685. aastal.¹¹ Uut elevust tõi 1680. aastate algul tekkinud vastuolu uurimisse Liivi Aarma, kelle käsutuses olid mõlemad 1682. aastal antud kuninglikud korraldused. Aarma väitel „kuningas andis juba 1. augustil 1682 Liivimaa kindralsuperintendendile Johann Fischerile loa ja toetuse piibli tõlkimiseks ja trükkiks kolmes Liivimaal kasutatavas keeles – läti, lõunaeesti ja põhjaeesti keeles”. Eestimaa konsistoorium olevat

⁴ G. O. F. Westling. Vorarbeiten zu der ehstnischen Uebersetzung des Neuen Testaments 1715. Eine kirchengeschichtliche Studie. – Mittheilungen und Nachrichten für die evangelische Kirche in Rußland 1893, Bd. 49, lk. 443–444, vrd. lk. 440.

⁵ Piiblikonverentsid ja keelevaldlused, lk. 135–139.

⁶ G. O. F. Westling. Vorarbeiten zu der ehstnischen Uebersetzung des Neuen Testaments, lk. 444–445.

⁷ K. G. Sonntag. Versuch einer Geschichte der lettischen und esthnischen Bibel-Uebersetzungen. Riga, 1817, lk. 24, vrd. lk. 10 (siin on juttu küll ainult kahest tõlkest), märkus 14.

⁸ K. G. Sonntag. Versuch einer Geschichte der lettischen und esthnischen Bibel-Uebersetzungen, lk. 10–11, märkus 17.

⁹ Piiblitõlget puudutav osa sellest on publitseeritud: E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture, lk. 177–182. Samas sisalduvaid andmeid koolidele eraldatud vahendite, õpperaamatute ning koolmeistrite palkade kohta on põhjalikult käsitlenud Aivar Põldvee: Talurahvakoolid Eesti- ja Liivimaal 17. sajandi viimasel veerandil. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 8 (15)). Tartu, 2002, lk. 81–155. A. Põldvee. Kyrklig folkundervisning i Estland och Livland 1675–1695. Centralmaktens politik och det lokala initiativet. – Stat-kyrka-samhälle. Den stormaktstida samhällsordningen i Sverige och Östersjöprovinserna. Utg. av T. Jansson, T. Eng. (Studia Baltica Stockholmiensia, 21), lk. 185–282.

¹⁰ K. G. Sonntag. Versuch einer Geschichte der lettischen und esthnischen Bibel-Uebersetzungen, lk. 26.

¹¹ Vt. nt. A. Laats. 250 aastat esimese eestikeelse Piibli ilmunisest. – Keel ja Kirjandus 1989, nr. 12, lk. 709, 711. Rootsi riigiarhiivi materjalidele tuginev Johan Köpp Westlingi uurimusele ei viita, kuid refereerib osalt samu allikaid. Kuninga korraldusi endid ta siiski kasutanud pole ja nende vastuolule ta tähelepanu ei pööra (J. Köpp. Kirik ja rahvas. Sugemeid eesti rahva vaimse palge kujunemise teelt. Lund, 1959, lk. 63 jj.).

saanud sama aasta 28. augustil loa ja toetuse põhjaeestikeelse piibli väljaandmiseks.¹² Nii siis oli Aarma käsitusel mõlemal poolel oma õigus olemas ja jäi vaid arutada „kas oli tegemist juhusliku kokkusattumusega või ikkagi algusest peale tallinnlaste kindla tahtmisega konkureerida põhjaeestimurdelise Piibli väljaandmisel?“ – Aarma peab tõenäolisemaks viimast varianti.¹³ Ometi ilmneb ka Aarma enda käsitlusest, et Fischer ei sekkunud eestimaalaste tegemistesse enne 1685. aastat. Et selleks ajaks oli eelmine Eestimaa piiskop Jacob Helwig surnud ja uus piiskop, Johann Heinrich Gerth, resideeris Stockholmis, usaldatud tallinnakeelse piiblitõlke eest vastutamine Fischerile kui kohapealsele juhile, mis loomulikult tekitanud Eestimaa konsistooriumis pahameeletormi.¹⁴ Pärast Aarma uurimusi ongi saanud valdavaks tema tõlgendus, et tallinnakeelse piibli väljaandmine tehti 1682. aastal Liivimaa kindralsuperintendendi Fischeri ülesandeks.¹⁵

Ka läti piiblitõlke ajaloos on piiblitõlkega seoses 1680. aastatel antud korraldused tuttav seik. Edgars Dunsdorfs mainib, et Fischer tahtis piiblit tõlkida läti ja kahte eesti keelde, kuid erinevalt Aarmast ei väida tema, et see oleks olnud kuninga korralduse täpne sõnastus.¹⁶ Dunsdorfsi läti piiblitõlke ajaloo lisana publitseeritud dokumentidest (nende hulgas on niihästi kuninga korraldused kui ka kirjavahetust) ilmneb, et ei Johann Fischer ise ega ka kuningas ole 1680-ndate esime-

sel poolel tegelikult otsesõnu välja öelnud, mis keeltesse Fischer piiblit tõlkima hakkab. Dunsdorfsi tõlgendus on siiski igati ootuspärane, sest juba 1660. aastatel, kui Johannes Gezelius vanem üritas Liivimaa superintendendina piiblitõlkele elu sisse puhuda, pidi ta nentima, et sel ajal kui läti keelse piiblitõlke kallal töö juba käib, on eesti keelde raske tõlkida, sest selles keeles on palju üksteisest väga erinevaid dialekte.¹⁷ Tallinnakeelse Uue Testamendi tõkeloo siinse artikli seisukohalt olulisi nüansse valgustab ka Dunsdorfs suurelt osalt Fischeri hilisemate kirjade põhjal.¹⁸

Kokkuvõtlikult jääb senisest historiograafiast mulje, et võimekas organisaator Johann Fischer tegi kõik endast oleneva, et peale edukalt välja antud läti keelse piibli ja tartukeelse Uue Testamendi trükki toimetada ka tallinnakeelne Uus Testament, kuid Eestimaa konsistooriumi vastuseisu tõttu see tal ei õnnestunud. Samas hakkab silma, et sündmuste tõlgendamise aluseks on enamasti Fischeri enda hilisemad kirjad eri institutsioonidele. Eestimaa konsistooriumi argumente kaldutakse mõnikord tõlgendada pahatahtliku kiusuna ja eestimaalaste seisukohti seetõttu vähem väärtuslikuks pidama, isegi siis, kui need Fischeri omadele täpselt vastupidist räägivad. Näiteks pärast Liepa konverentsi kirjutas üks seal osalenutest, Johann Engelhard Bender, et ta oli Fischeriga seal revideeritud käsikirja trükkimisest rääkinud ja et kindralsuperintendendile olnud

¹² L. Aarma. Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil. – Uurimusi tsensuurist. Koostanud P. Lotman. (Eesti Rahvusraamatukogu toimetised, 4). Tallinn, 1995, lk. 35. Vrd. L. Aarma. Die Zensur, die Privilegien der Drucker und die Orthographiereform in der Übersetzungsgeschichte der estnischen Bibel in den 1680er Jahren. – Die schwedischen Ostseeprovinzen Estland und Livland im 16.–18. Jahrhundert. Hrsg. von A. Loit, H. Piirimäe. (Studia Baltica Stockholmiensia, 11). Stockholm, 1993, lk. 402–403.

¹³ L. Aarma. Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil, lk. 35, vrd. L. Aarma. Die Zensur, die Privilegien der Drucker und die Orthographiereform, lk. 403–404.

¹⁴ L. Aarma. Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil, lk. 37–38.

¹⁵ Vt. nt. T. Paul. Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetest kuni 1999. aastani. (Emakeele Seltsi toimetised, 72). Tallinn, 1999, lk. 314; K. Ross. Estonian Bible translations. – K. Ross, P. Vanags (eds.). Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages. Frankfurt am Main jt. 2008, lk. 242. Hiljuti on selles kahelnud Raimo Raag: Die Literatur der Esten im Zeichen von Reformation und Konfessionalisierung. – Die baltischen Lande im Zeitalter der Reformation und Konfessionalisierung. Livland, Estland, Ösel, Ingermanland, Kurland und Lettgallen. Stadt, Land und Konfession 1500–1712. Teil 1. (Katholisches Leben und Kirchenreform im Zeitalter der Glaubensspaltung, 69). Münster, 2009, lk. 235.

¹⁶ E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture, lk. 52, 150.

¹⁷ E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture, lk. 11, 20. Vrd. J. Köpp. Kirik ja rahvas, lk. 62.

¹⁸ E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture, lk. 66–74.

koguni väga meeltemööda, et see nii kiiresti kui võimalik Tallinnas ette võetaks, sest nii saaks ta oma trükkimisega seda kiiremini edasi liikuda ja hõlpsamini valmis.¹⁹

Isegi kui eeldada, et Fischer sai tõesti juba 1682. aastal kuningalt korralduse ka tallinnakeelse piibli väljaandmise eest hoolitseda, on intrigeeriv, et ta ei võtnud selleks midagi ette enne 1685. aastat. Regeri arveraamatust nähtub, et 1680. aastate esimesel poolel on Fischer teinud kulutusi ainult läti- ja tartukeelsele piiblile, tallinnakeelset (allikas: eestikeelset) tõlget on esimest korda mainitud 1686. aasta veebruaris seoses Johann Wolfgang Boecleri Riia-visitidiga. Peale selle pole sugugi tähtsusetu küsimus, kes üldse oleks tol ajal Liivimaal tallinna keelde tõlkijana arvesse tulnud. Ega seegi, mis mõte sellel oleks olnud, kui liivimaalastelegi oli teada, et Eestimaal oli Uue Testamendi käsikiri juba olemas.²⁰

Siinses artiklis vaatan kriitiliselt üle asjakohased allikad, eelkõige kuninglikud korraldused ja sündmuste toimumise ajal tekkinud kirjavahetuse, pöörates seejuures senisest enam tähelepanu Eestimaa konsistooriumi argumentatsioonile.

Kõigepealt tuleks selgeks teha järgmine küsimus.

Mida kuningas 1682. aastal käskis?

Ehkki kuninga korraldused pühakirja tõlkimise kohta anti nii Eestimaale kui ka Liivimaale 1682. aastal, ulatub nende saamise eellugu pisut kaugemale. Eestimaal on vas-

tav initsiatiiv jälgitav juba 1680. aastast, kui sinodil tehti otsus Uus Testament üle vaadata ja trükki toimetada.²¹ Seepeale vahetati riigikontoriga kirju selgitamiseks välja, kui palju raha trükkimiseks kulub, ja kui Helwig 1682. aastal Stockholmis oli, eraldas kuningas eestikeelse Uue Testamendi 1000 eksemplaris trükkimiseks 800 hõbetaalrit (*zum Abdruck deß in der Estnischen Sprache übersetzten neuen testaments*).²²

Liivimaalt on teada, et Fischer esitas 1681. aasta juunis-juulis Stockholmis viibides kuningale 25 punktist koosneva märgukirja, mille üks punkt puudutas ka piibli väljaandmist. 31. augustil 1681 avaldas kuningas plaanile toetust ja lubas anda Liivimaa kindralkubernerile korralduse mittesaksakeelse piibli (*bibelen* [– –] *uthi det otyske språket*) trükkimiseks vahendeid eraldada.²³ Aasta hiljem, 1. augustil 1682, kordas kuningas oma toetust piibli mittesaksa keelde tõlkimiseks – siin tuleb rõhutada, et erinevalt Aarma väitest ei mainita kuninga korralduses tallinnakeelset piiblit, vaid juttu on ainult „mittesaksakeelsest piiblist”: „*daß die Bibel in unteutscher Sprache übersetzt werde; zu fortsetzung mehrerwehnter translation der Bibel ins Unteutsche.*” Ehkki jooksva aasta eelarves polnud selleks raha ette nähtud, pidi vajalikud vahendid eraldatama järgmise aasta eelarvest, kuid vahepeal, et tõlketöö saaks juba samal aastal alata, tuli selleks eraldada kindralmajor Mengdenile Tartu õuekohtus määratud rahatrahvist laekunud summad.²⁴ Õuekohtule saadetigi kohe vastav korraldus, kuid

¹⁹ Piiblikonverentsid ja keelevaldlused, lk. 69. (J. E. Benderi kiri Eestimaa konsistooriumile, 03.09.1686), vrd. EAA, f. 1187, n. 2, s. 4949, l. 59–59p (J. E. Benderi kiri reduktsioonikomissaridele, 07.02.1688), kus on täpsustatud, et Fischer pidas silmas läti- ja tartukeelsete raamatute trükkimist.

²⁰ K. Tafenau. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsikirjadest Ajalooarhiivis. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. II. Koostanud E. Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 12 (19)). Tartu, 2006, lk. 257.

²¹ G. O. F. Westling. Vorarbeiten zu der ehstnischen Uebersetzung des Neuen Testaments, lk. 440; K. Tafenau. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsikirjadest Ajalooarhiivis, lk. 248. Vrd. Eestimaa konsistooriumi protokoll, 26.01.1682 (EAA, f. 1187, n. 2, s. 2, l. 10p), 1683. aasta sinodi protokoll (EAA, f. 1187, n. 2, s. 367, l. 240).

²² Kuningas Karl XI korraldus, 28.08.1682 (EAA, f. 1187, n. 2, s. 735, l. 143).

²³ E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture, lk. 49–50, 148–149 (Karl XI Christer Hornile, 31.08.1681). Säilinud on ka Tartu maakohu assessori Joachim Rothauseni 1681. aasta 1. aprilli arvamus nende punktide kohta, mis Fischer pidi Rootsis kuningale esitama. Selles on juttu eesti ja läti keelde tõlkimisest: „*die Bibelen so wohl in Ehstnisch- als Lettischer Sprache*” (RA, Livonica II: 397).

²⁴ E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture, lk. 149–150.

ka selles ei tule Tallinna keel eraldi jutuks: pealkirjas mainitakse mitesaksakeelset piiblit (*till Otyška Biblens translation*) ja allpool täpsustatakse, et mõeldud on eesti ja läti keelt (*till Bibliens Translation uti det Estniske och Lettiske Språket*).²⁵ Järgmise, 1683. aasta jaanuaris andiski kuningas riigikontorile käsu eraldada Fischerile piibli eesti ja läti keelde tõlkimiseks ja trükkimiseks (*transferera och tryckia bibeln uth det Estniske och Lattinske[!] språket*) selle aasta eelarvest 2000 riigitaalrit.²⁶ Samamoodi küsis Fischer 1683. aasta septembris taas raha mitesaksakeelse piibli trükkimiseks (*zum Druck der Unteutschen Bibel*),²⁷ ja kuninga vastavas korralduses riigikontorile on taas juttu ainult eesti- ja läti-keelsest piiblist (*till Bibelens Aftrykiande uthi dhett Estniske och Lettiske tungomåhlet*).²⁸

Niisiis võib arvata, et kohe 1682. aastal Fischer siiski ei saanud selgesõnalist korraldust tallinnakeelse piibli väljaandmiseks. Peaks olema ka selge, et 1682. aastal mingit konflikti ei tekkinud: eestimaalased pidid ära trükkima oma Uue Testamendi käsikirja, mis oli neil pealegi juba olemas. Fischer seevastu hakkas kohe organiseerima tõlget läti ja pisut hiljem tartu keelde. Veelgi enam, teadliku konkureerimise asemel tundub 1682. aasta seisuga hoopis tõenäolisem olevat teadlik tööjaotus. Eeldatavasti olid Fischer ja Helwig teineteise tegemistega kursis: 1680. aastal olid nad Riias koos välja andnud katekismuseseletuse, mis tõlgiti peagi ka läti (1682) ja tartu (1684)²⁹ ning mõnevõrra hiljem tallinna keelde (1686).³⁰ Ka Liivi Aarma on viidanud Fischeri ja Helwigi tihedatele kontaktidele,

kuid näeb selles pigem kanalit, kuidas jõudis teave Fischeri plaanidest Eestimaa konsistooriumini, kes siis omakorda ei saanud kindral-superintendendi tegemisi rahuliku südamega pealt vaadata ja asus piiblitõlke pärast konkureerima.³¹

Päris üheselt interpreteeritavaid allikaid 1680. aastate alguse olukorra kohta siiski ei ole ja tuleb tunnistada, et vähemalt Fischerile 1682. aastal antud korraldus jätab küllaltki palju tõlgendamisruumi: kui Helwigile antud korralduses mainitud eesti keele puhul ei tohiks olla kahtlust, et tegemist oli tallinna keelega ning juttu on konkreetset Uue Testamendi trükkimisest, siis Fischerile antud korralduses räägitakse ebamääraselt mitesaksakeelse piibli tõlkimisest ja trükkimisest. Muudes dokumentides sisalduv täpsustus, et mõeldud on eesti ja läti keelt, näib viitavat kahele tõlkele, ning kuna tallinnakeelse tõlke trükkimine oli Eestimaa konsistooriumi ülesanne, tundub ootuspärane, et Fischerile antud korralduses oli mõeldud tartu keelt, seda enam, et ta pani tõlkega tegelema Adrian Virginiuse, kelle töö tulemusena ilmus 1686. aastal trükist tartukeelne Wastne Testament. Alati pole allikates üheselt selge, mida täpselt „eesti keele” all mõeldakse, ning tuleb arvestada ka konteksti. Üldiselt tundub, et „eesti keel” võib tähistada nii tartu kui ka tallinna keelt, ent sageli kasutatakse seda ka kitsamalt ainult tallinna keele tähenduses, eriti siis, kui samas seoses räägitakse ka tartu keelest.

Fischerile antud korralduse mitmetitõlgendatavus võimaldas kindralsuperintendendil aga siis, kui mõne aja pärast suhted

²⁵ RA, Riksregistraturet, vol. 471, l. 507 (01.08.1682).

²⁶ E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture, lk. 152–153.

²⁷ J. Fischer kuningas Karl XI-le 20.09.1683, vt.: E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture, lk. 155–156.

²⁸ Kuningas Karl XI riigikontorile 21.02.1684, vt.: E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture, lk. 156.

²⁹ J. Beyer. Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal (1621–1710). Konfessionaliseerimine ja pietism. – Läänemere provintside arenguperspektiivid Rootsi suurriigis 16/17. sajandil. III. Koostanud E. Küng. (Eesti Ajalooarhiivi toimetised, 17 (24)). Tartu, 2009, lk. 86. Eestimaa konsistooriumi sõnul ei kulgenud see koostöö küll päris probleemideta: Fischer oli Helwigi teadmata lasknud „talupojaküsimused” trükkida eestimaalaste jaoks vastuvõtmatul moel, nii et Eestimaa vaimulikele tuli talupoegade katehhiseerimiseks välja anda teised küsimused, ja hilisemas trükis oli neid Riia küsimusi taas muudetud (EAA, f. 1187, n. 2, s. 4949, l. 64: Eestimaa konsistooriumi reduktsioonikomissaridele, jaanuar 1688, mustand?).

³⁰ L. Aarma. Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil, lk. 40.

³¹ L. Aarma. Die Zensur, die Privilegien der Drucker und die Orthographiereform, lk. 403–404; L. Aarma. Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil, lk. 35–36.

kahe konsistooriumi vahel teravnesid, väita, et kuningas on andnud talle õiguse ka tallinnakeelse tõlke eest hoolitseda.

Piibel tuleb tõlkida kolme keelde

1687. aasta augustis kirjutab Fischer Eestimaa konsistooriumile, et Helwig taotles küll 1682. aastal kuningalt raha Uue Testamendi väljaandmiseks ja seda talle ka lubati, kuid et teos trükk ei jõudnud ja Helwig 1684. aastal suri, tehti see töö 1685. aasta 11. juuli resolutsiooniga tema ülesandeks.³²

Eestimaalased seevastu pidasid Uue Testamendi trükkimist visalt ikka veel enda pärusmaaks. Eespool sai juba mainitud Benderi teadet pärast Liepa konverentsi, et Fischeril pole midagi selle vastu, kui käsikiri Tallinnas trükitakse. Veel poolteist aastat hiljem, 1. veebruaril 1688, rõhutab Eestimaa konsistoorium kirjas reduktsioonikomissari dele, et just neil on kuningalt vanim korraldus ja 800 hõbetaalrit, ning palub komissaridel uurida, kuidas ja milleks on Fischer pärast Helwigi surma mõne muu korralduse saanud.³³ 1688. aastal õnnestus eestimaalastel oma tahe maksma panna ja kuningas andis 18. augustil Fischerile korralduse end mitte teise stifti asjadesse segada ja eestikeelne piiblitõlge (*estnische version af Biblen* – siin on mõeldud pärast Pilistvere konverentsi ümberkirjutamiseks Johann Hornungi kätte jäänud versiooni) Eestimaa konsistooriumile üle anda, seda enam, et kuningas oli juba varem neile selle trükkimiseks raha eraldanud.³⁴ Fischeri vastus sellele korraldusele sama aasta 20. oktoobril, tema arusaam konfliktist ja asjade tegelikust seisust, on suures

osas kujundanud kogu senist historiograafiat: nimelt väidab ta nüüd, et kui kuningas 1682. aastal piibli tõlkimise selle maa keeltesse tema ülesandeks tegi, juhtinud ta kuninga tähelepanu sellele, et talle usaldatud stiftis on kolm mittedaksa keelt – läti, tartueesti ja tallinnaeesti keel – ning et ka piibel tuleks tõlkida nii paljudesse keeltesse. Et kuningas kiitnud selle heaks, asunud ta kohe tööle ja teinud algust läti keelse piibliga nõnda, et üks tõlkis selle, paljud Liivi- ja Kuramaa praostid ja pastorid aga vaatasid enne trükkimist üle. Samamoodi tehtud tartu keeles ja kõik olevat edenenud hästi, nii et läti piibel saavat juba saabuval talvel täiesti trükitud, tartukeelne Uus Testament aga ilmus kahe aasta eest. Kui ta siis 1685. aastal Stockholmis oli, küsinud ta kuningalt, kas ka tallinnakeelse tõlkega tuleks nii teha, ning kuningas olevat andnud piiskop Gerthile korralduse saata Eestimaa vaimulikkonna seast mõned tallinnakeelset tõlget üle vaatama. Gerth polnud seda pidanud mingiks rünnakuks oma stifti vastu, vaid määranud seda ülesannet täitma Benderi, Heidrichi ja Boecleri. Eestimaa konsistoorium olevat aga venitanud asjaga terve aasta, nii et kokkusaamised toimusid alles 1686/87. aastal. Fischer möönab, et eestimaalased said Helwigi ajal 400 riigitaalrit³⁵ Uue Testamendi ja juba varemgi mingi summa piibli trükkimiseks, jätab aga nende südametunnistusele, miks nad sedavõrd olulise tööga nii kaua venitasid ja nüüd, kui tema kuninga käsul koos eelmainitud [s. t. piiblikonverentsidel osalenud] praostide ja pastoriga töö ära on teinud ja kulutusi kandnud, teda võõrasse ametisse sekkumises süüdistavad.³⁶

Tõepoolest on Fischer pärast 1682. aasta korralduse saamist juhtinud kuninga tähele-

³² Piiblikonverentsid ja keelevaidlused, lk. 136 (J. Fischer Eestimaa konsistooriumile, 29.08.1687).

³³ Piiblikonverentsid ja keelevaidlused, lk. 164. Ühes selle dokumendi variatsioonis (mustandis?) mainitakse lisaks Helwigile eraldatud 800 hõbetaalrile juba tema eelkäijale Johann Jacob Pfeiffile antud käsku Uus Testament Tallinnas trükkida toimetada [selle korralduse sai Pfeiff 24.07.1666] ning tuuakse esile, et ei kuninga resolutsioonis tõlke alusteksti kohta [09.12.1686, Piiblikonverentsid ja keelevaidlused, lk. 83] ega ka varem kuninga poolt Eestimaa kindralkubermangu saadetud järelepärimises 800 hõbetaalri kasutamise kohta [sellest järelepärimisest lähemalt allpool], pole öeldud, et Uus Testament tuleks trükkida mujal kui Tallinnas (EAA, f. 1187, n. 2, s. 4949, l. 63p–64: Eestimaa konsistoorium reduktsioonikomissari dele, jaanuar 1688).

³⁴ Piiblikonverentsid ja keelevaidlused, lk. 205.

³⁵ 1 riigitaalr = 2 hõbetaalrit.

³⁶ Piiblikonverentsid ja keelevaidlused, lk. 206–209.

panu sellele, et tõlge tuleb trükkida kolmes keeles. Dunsdorfs on selle kirja publitseerinud ja dateerinud 1682. aasta lõpu või 1683. aasta algusega.³⁷ Ometi on ka selle kirja sõnastus ebamäärane: kõigepealt Fischer tänab kuningat, et see on otsustanud piibli läti ja eesti keelde tõlkida ja trükki anda (*die Bibel sowohl in Lettisch- als Estnischer Sprache übersezen und im Druck verfertigen*) ning andnud lubaduse lasta selleks vajalikud summad Liivimaa eelarvesse kanda ja litsentsirahadest eraldada. Fischer hindas kulusid 7000–8000 riigitaalrile,³⁸ sest tõlge tulnuks trükkida kolmes keeles (*weil in Dreyen Sprachen die Übersetzung gedruckt werden muß*) – kuid milised need kolm keelt täpselt on, ta ei maini, öeldes ainult, et küllaltki suur osa Uuest Testamendist on juba läti keelde tõlgitud.

Kolme keelt, millesse Fischer piiblit tõlkima pidi, on mainitud aga ühes teises toleaegses allikas, Eestimaa konsistooriumi 1683. aasta sinodi protokollis. Tõsi küll, mainitud keeled ei lange kokku Fischeri hilisema versiooniga. 17. jaanuaril 1683 andis piiskop Helwig sinodile kogunenud Eestimaa võimalikkonnale kõigepealt teada, et kuningas on eesti keelde tõlgitud Uue Testamendi trükkimiseks raha eraldanud ja õhutas neid käsikirja revideerimisega kiirustama. Ühtlasi teatas Helwig, et kuningas määranud ka Liivimaa kindralsuperintendentidele Fischerile raha – kogu piibli tõlkimiseks läti, kura ja tartu keelde ning trükkimiseks (*S. Königl. Maytt. hat gleicher Gestalt auf unterthanigstes Ansuchen des H. Superintendenten in Liefland gnädigst ein gewiß stück Geldt zur Übersetzung der gantzen Biebel in die Lettische, Curische und dorptsche Sprache auch folgenden Abdruck deputiret*). Kuna Fischer oli kuul-

nud, et praost Heinrich Göseken oli tõlkinud terve piibli (pole täpsustatud, mis keelde, aga ilmselt mõeldakse tallinna keelt) ja lisaks veel ka Uue Testamendi tartu dialekti (*die gantze Bibel vertiret auch das Nov. Test. in den dörptschen dialect übersetzt*), oli ta piiskoppi palunud nimetatud tõlge töö lihtsustamiseks talle saata, lubades käsikirja pärast kindlasti kahjustamatult tagastada.³⁹

Sellest teatest jääb mulje, et kui Fischer rääkis kuningale kolmest keelest, ei pruukinud ta vähemalt 1682.–1683. aastal veel silmas pidada tallinna keelt. Polnud tal ju siis selleks rangelt võttes ka mingit erilist vajadust, sest nagu Eestimaa konsistooriumgi hiljem korduvalt enda kaitseks ette tõi, oli seni tallinnakeelset kirjandust ikka Tallinnas trükitud ja kuningas eraldas eestimaalastele ka seekord raha Uue Testamendi trükkimiseks. Pealegi oli Eestimaa konsistooriumil Uue Testamendi tõlge 1682. aastal tõepoolest juba olemas – Göseken vanema töö, mis oli 1680. aasta paiku ümber kirjutatud⁴⁰ –, ja vähemalt esialgu tundus, et selle ülevaatamine ei tohiks väga palju aega võtta. Ei tundu ka tõenäoline, et juhul, kui Fischerile antud korraldus oleks tõepoolest hõlmanud ka tallinnakeelset piiblit, oleks see Eestimaa konsistooriumile teadmata jäänud. Sinodi protokollis rahulik ametlik toon ei viita aga kuidagi sellele, et eestimaalased oleks Fischeri taotlusest oma õigustele ohtu kartnud.

Teisest küljest on aga ka kura keele mainimine selles kontekstis üllatav. Kura keele kohta, mis kuulub läti ja leedu keele kõrval indoeuroopa keelte balti rühma idabalti harusse, on küll veel 16. sajandist teateid, et see erineb naaberkeeltest, kuid 17. sajandil kõnelesid kuralased juba läti keelt.⁴¹ Kura-

³⁷ E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture, lk. 150–152, vrd. lk. 51–52.

³⁸ Umbes selline summa talle ajavahemikus 1682–1685 eraldatigi: kõigepealt 1682. aastal 1500 riigitaalrit kindralmajor Mengdeni trahvirahast ja seejärel kolmel järgmisel aastal veel igaühel 2000 riigitaalrit – kokku 7500 riigitaalrit. E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture, lk. 177 (Regerierveraamat).

³⁹ EAA, f. 1187, n. 2, s. 367, l. 240. Vrd. K. Tafenau. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsikirjadest Ajalooarhiivis, lk. 257.

⁴⁰ Täpsemalt vt. K. Tafenau. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsikirjadest Ajalooarhiivis, lk. 256–266.

⁴¹ W. R. Schmalstieg. The Baltic Languages – The Indo-European languages. Ed. by A. Giacalone Ramat, P. Ramat. London 1998, New York, lk. 454; A. Gätters. Die lettische Sprache und ihre Dialekte. (Trends in Linguistics. State-of-the-Art Reports, 9). The Hague, Paris, New York, 1977, lk. 3–6.

maal kasutati samuti lätikeelseid raamatuid.⁴² Seetõttu tundub tõenäolisem, et Fischer pidas silmas Kuramaal kasutatud läti keele varianti, mida peeti küll Liivimaal kõneldavast keelest erinevaks, kuid mitte eraldi keeleks.⁴³ Igal juhul näib, et Fischer loobus kolme keelde tõlkimise plaanist üsna kiiresti, sest vahetult pärast 1682. aasta korralduse saamist organiseeris ta tõlget ainult läti ja eesti keelde. Kuramaa vaimulikud osalesid liivimaalaste kõrval läti piiblitõlke ülevaatamisel.⁴⁴

Niisiis lubab ülaltoodu oletada, et 1682. aastal Fischer siiski veel ei mõelnud tallinnakeelse piibli tõlkimisele. Senise historiograafia ja Fischeri enda hilisemate ütluste põhjal on järgmine oluline tähis 11. juuli 1685. Kõige järgi otsustades pidi siis tallinnakeelse piibli

väljaandmine juba päris kindlasti Fischeri ülesandeks tehtama.

1685. aasta 11. juuli korraldus

Gustaf Oskar Fredrik Westlingi põhjapanevast uurimusest alates on käibesse läinud Eestimaa konsistooriumi valuline reaktsioon Fischeri teatele, et kuningas on 11. juulil 1685 just tema tallinnakeelse Uue Testamendi väljaandmise etteotsa pannud.⁴⁵ Kui aga vaadata 1685. aasta augustis vahetult pärast vastava teate Tallinna jõudmist⁴⁶ vahetatud kirju ja Eestimaa konsistooriumi protokolli, ilmneb, et siis tallinnakeelset Uut Testamenti otsesõnu ei mainitagi!⁴⁷ Juttu on kas „piiblitõl-

⁴² Vt. nt. P. Vanags. *Latvian texts in the 16th and 17th centuries: beginnings and development.* – K. Ross, P. Vanags (eds.) *Common Roots of the Latvian and Estonian Literary Languages.* Frankfurt am Main 2008, lk. 173–197.

⁴³ Juba Georg Mancelius rõhutab esimese läti keele sõnaraamatu „Lettus” (1638) eessõnas, et kuigi Kuramaal kasutatakse sõnu teistmoodi kui Liivimaal või Zemgales, ei saa siiski väita, nagu poleks see läti keel, sest peaaegu igas kihelkonnas on paljudel sõnadel mingi eripära. Mancelius tõmbab paralleeli eesti keelega, kus näiteks Tartu kreisis kasutatakse sõna *väits*, Tallinna ja Narva kandi keeles (*im Revallschen und Narvischen*) aga on *nuga*, ent see ei tähendavat veel, et emb-kumb neist peaks olema vale või pole eestikeelne. Samasugust retoorikat kasutati ka 1680-ndate keeletülide ajal Eestimaal, näiteks kui juttu on Saaremaal, Pärnus, Põltsamaal või Laiusel kõneldavatest keelevariantidest, mis on eesti keelega väga sarnased: „*was den idiotism(um) linguae Esthonicae betrifft, mit welchem die dialectus Oesiliensis, Pernoviensis, Oberpahliensis, Laisiensis apprime übereinkommen, welchen[!] districtus sich auch ehstnischer bücher nützlich gebrauchet*” (Piiblikonverentsid ja keelevaidlused, lk. 47, J. E. Bender J. H. Gerthile 18.01.1686).

⁴⁴ K. L. Tetsch. *Curiaendischer Kirchen-Geschichte, Dritter Theil.* Königsberg 1770, lk. 111–112. Siinses kontekstis on kõnekas, et Tetsch käsitleb lätikeelse piibli tõlkimist peatükis „Von der Übersetzung der Curischen Bibel”. E. Dunsdorfs. *Pirmäs latviešu bībeles vēsture*, lk. 55, 92, 179–180.

⁴⁵ G. O. F. Westling. *Vorarbeiten zu der ehstnischen Uebersetzung des Neuen Testaments*, lk. 445–446.

⁴⁶ Gerthi 28. juuliga dateeritud kiri jõudis Tallinna 8. augustil (EAA, f. 1187, n. 2, s. 369, l. 211, 212p), Fischeri 13. augustiga dateeritud kiri (EAA, f. 1187, n. 2, s. 369, l. 285, 286p) 20. augustil. Konsistooriumi liikmed kogunesid Tallinna 19. augustiks, otsused tehti ja vastused kirjutati 20. augustil (EAA, f. 1187, n. 2, s. 5, l. 34p–35p).

⁴⁷ Liivi Aarma (*Die Zensur, die Privilegien der Drucker und die Orthographiereform*, lk. 408) ja talle tuginedes ka Toomas Paul (*Eesti piiblitõlke ajalugu*, lk. 362) esitavad küll rea retoorilisi küsimusi, mis väidetavalt pärinevad Eestimaa konsistooriumi 1685. aasta 20. augusti protokollist: „Kas see ei ole ebaõiglane Eestimaa selle maaosa suhtes, kus kõneldakse põhjaeesti keelt” jne., viidates G. O. F. Westlingile (*Vorarbeiten zu der ehstnischen Uebersetzung des Neuen Testaments*, lk. 445). Tegelikult on tegemist Westlingi enda lennuka rekonstruktsiooniga, protokolliraamatus midagi sellist ei sisaldu. Selles nenditakse ainult, et Eestimaa konsistoorium on Gerthilt ja Fischerilt saanud teate, et kuningas on käskinud eestikeelse piiblitõlke pärast Riias kokku saada, aga kuna nemad sinna minna ei saa, siis nad nii ka vastavad ja vabandavad (*Eodem wurde des H. Gen. Superintendentis von Riga, H. Fischeri Brieffe de dato d. 13. Augusti a[n]no 85. wegen des conventus in Riga über die version der Bibel verlesen. Und so wohl auff diesen als gestriges Tages verlesenes Rescript, S. hochw. des H. Episcopi Doct. Joh: Hinr. Gerth, von Anwesenden unanimiter beschloßen daß, wegen erheblichen Ursachen, welche in der Antwort auff beyderseits Schreiben (so auch bereits vom H. Praeposito Heidrich und H. Assess. Böclero verfaßet, verlesen, und reine abzuschreiben beliebt) breiter deduciret, die Reyße nach Riga nicht könne werckstellig gemacht werden; Sondern desfalls die Exculpation sowohl in beyden Schreiben, als absonderlich durch den H. Seniore, welche in procinctu stehet, nach dem Reiche zu gehen, mündlich solle verrichtet werden. Maßen denn also fort beyde Brieffe von Anwesenden HH Consistorialen unterschrieben, und die Copeyen oder Concepten ad acta gelegt.* EAA, f. 1187, n. 2, s. 5, l. 35–35p).

kest" (*version der Bibel, BibelVersion*) või „ees-tikeelsest piiblitööst" (*Ehstnisches Bibelwerk, Ehstnische Bibel-Arbeit*). Vähe sellest, tundub, et Eestimaa konsistoorium isegi ei kahtlustanud, et see korraldus võiks kujutada endast mingit ohtu nende õigusele tallinnakeelne Uus Testament välja anda. Tõsi küll, mõte Riias peetavast konverentsist ei vaimustanud neid ning nii Fischerile kui ka Gerthile esitati põhjendused, miks Eestimaa saadikud ei saa kohe Riiga minna: pideva vihma tõttu on teed kehvad, konverentsi saadikutele asendajate leidmisega on raskusi, Riiga on kauge sõita, üks piiskopi määratud saadikuist, Johann Engelhard Bender, asutab end parajasti hoopis Rootsi sõitma, Eestimaa piiskop pole kohal.⁴⁸ Kirjas Gerthile on nimetatud veel asjaolu, et keeled on väga erinevad.⁴⁹ Konverents paluti vähemalt talve keskpäigani edasi lükata.⁵⁰ Konverentsi otstarbekust Fischerile saadetud kirjas ei vaidlustatud, kirjas Gerthile viidati siiski vajadusele asi enne sellise kalli reisi ja võib-olla kasutuks osutuva kokkusaamise korraldamist hästi läbi mõelda. Peale nimetatud kirjade on säilinud ka üks huvitav dateerimata dokument. Tegemist on Eestimaa piiskopile Gerthile adresseeritud kuue punktiga, millele on alla kirjutanud Johann Engelhard Bender, Anthon Heidrich, Justus Blankenhagen, Johann Matthäus Embken ja Johann Wolfgang Boecler. Viimane on kõnealused punktid ka kirja pannud. Pealkirja järgi on tegemist kaalutlustega, kas konverentsi, mida kindralsuperintendent Riias Eesti- ja Liivimaa vaimulikkonna osavõtul eestikeelse piiblitöö pärast korraldada tahab, peaks jätkama, nagu kästus, või mitte.⁵¹ Postskriptumis palutakse piiskoppi nimetatud punkte niiviisi hoida, et kirjutajaile neist mingeid

sekeldusi ei tuleks. Tõenäoliselt on tegemist lisaga Eestimaa konsistooriumi 1685. aasta 27. augusti kirjale. Nimelt oli konsistoorium eelmist, 20. augusti kirja kirjutades eeldanud, et Bender, kes pidi oma asjade pärast nagu-nii Rootsi minema, vabandab nõutud konverentsile minematajätmise pärast ka suuliselt ja selgitab põhjalikumalt viivituse tagamaid. Et aga Benderi reis jäi ära, pidi konsistoorium põhjalikumad seletused siiski kirjalikult saatma. 27. augusti kirjale on alla kirjutanud samad vaimulikud, kes nimetatud punktidelegi.⁵²

Kuigi selles dokumendis on suhtumine konverentsi-ideesse juba hoopis kriitilisem, pole ka siin selgelt öeldud, et võimalikul konverentsil oleks arutatud just tallinnakeelset Uut Testamenti. Pigem jääb mulje, et Eestimaa konsistooriumi arvates oleksid nad hakanud arutama mõlemat, nii tallinnaku kui ka tartukeelset tõlget. Sellest tulenevalt jäi eestimaalastele vähemalt nende endi väitel konverentsi eesmärk arusaamatuks, sest dialektide erinevuse tõttu ei osanuks nemad otsustada liivimaalaste ega liivimaalased nende tõlke üle. Liivimaalastel polevat eestimaalaste abi vaja, sest noli olevat seal endilgi tublisid keeleoskajaid mehi, lisaks on kogu piibel juba paljude aastate eest tartu keelde tõlgitud ning selle eksemplari võinuksid nad neile saata.⁵³ Samamoodi pole ka Eestimaal asjatundjatest puudus, seda enam, et kuningas on juba andnud käsu töö nende juures trükki anda. Muude takistustena on mainitud veel alusteksti erinevust – nimelt oldi kuulnud, et liivimaalaste tõlge järgib üksnes algteksti, nende oma aga lähtub Lutheri tõlkest, sest ka rootsikeelne piibel on peaaegu sõna-sõnalt selle järgi tõlgitud ning seetõttu on kahtlane,

⁴⁸ EAA, f. 1187, n. 2, s. 369, l. 213–213p (Eestimaa konsistooriumi vastus J. Fischerile, 20.08.1685, mustand).

⁴⁹ EAA, f. 1187, n. 2, s. 4949, l. 823–824 (Eestimaa konsistooriumi vastus J. H. Gerthile 20.08.1685).

⁵⁰ EAA, f. 1187, n. 2, s. 369, l. 213 (Eestimaa konsistoorium J. Fischerile, 20.08.1685, mustand).

⁵¹ *Unvorgreifliches und Sr. Hochwürden des königl. Hn Episcopi gutbefinden heimgestelltes Bedencken, ob die von dem H. General-Superintendenten in Riga gesuchte Conference zwischen hiesigem und dortigem Ministerio wegen der Ehstnischen Bibel-Arbeit angeordneter maaßen fortzustellen sey oder nicht.*

⁵² EAA, f. 1187, n. 2, s. 4949, l. 53–53p (Eestimaa konsistooriumi kiri J. H. Gerthile, 27.08.1685), vrd. EAA, f. 1187, n. 2, s. 5, l. 36p (Eestimaa konsistooriumi protokoll, 26.08.1685).

⁵³ Tegemist peab olema Heinrich Gösekeni käsikirjaga, mida Fischer oli paari aasta eest Eestimaa konsistooriumilt ka küsinud, kuid tõenäoliselt tulutult (K. Tafenau. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsitajadest Ajalooarhiivis, lk. 257).

kas ilma kuninga teadmise ja nõusolekuta seda muuta saaks; seda, et nii tähtsat teost ei saa tõlkida kiirustades, vaid selleks kulub vähemalt aasta või kaks, iseäranis seetõttu, et akadeemilist tsensuuri (*academische Censur*) (nagu muidu teiste piiblitõlgete puhul on sündinud) ei saa korraldada, ning seda enam, et suur osa tõlgetest oli toomkiriku põlengus hävinud; ning et nii tähtsa töö juures peaks piiskop ise kohal olema. Juhul kui selline konverents peaks siiski vajalikuks osutuma, tegid eestimaalased ettepaneku korraldada see kirja teel: kummaltki poolt oleks tekst poogna kaupa teisele saadetud, kahtlased kohad kirja pandud ja siis ühisel nõul nende üle otsustatud, korrektiivid aga *ad acta* pandud.⁵⁴

Selgus tulevase konverentsi eesmärkide suhtes ei saanud niipea. Veel 1686. aasta 19. veebruaril kirjutas Eestimaa konsistoorium oma piiskopile, et nad on üritanud küll mõningaid tartu keele ja eesti keele probleeme kirja teel arutada (*da wir per literas wegen einiger dubiorum in der dort- und ehstnischen sprache mit ihm zu conferiren gedachten*), kuid ei saanud Fischerilt õieti mingit vastust, ning kui nad 1686. aasta algul saatsid Boecleri Riiga uurima, kas tõesti on tarvis suuliseks konverentsiks vajalik väga kulukas reis ette võtta, läkitanud too neile juba esimese trükitud poogna tartukeelsest Matteuse evangeeliumist, millest nad näinud, et nende abi ei vajatagi.⁵⁵ Täpsemat infot saadi kuu aega hiljem, kui Boecler Riist tagasi oli: kindralsuperintendent nõudnud siiski konverentsi, sest kuninga tahtel pidanud töö saama üldiselt kasutatavaks nii Eesti-, Liivi- kui ka Saaremaal. Konverents oli mõeldud akadeemilise tsensuuri asendamiseks ja tõlke autoriseerimiseks. Nende põhjendustega jäädgi Eestimaa konsistooriumis rahule ning lubati konverentsil osaleda.⁵⁶

Eeltoodust peaks olema selge, et kuigi Fischer oma hilisemates kirjades väidab,⁵⁷ nagu saanuks ta 1685. aasta 11. juulil kuningalt käsu ka tallinnakeelne Uus Testament välja anda ning nagu tahtnuks ta seda 1685. aasta sügisel juba ka revideerida, siis vahetult selle väidetava korralduse järel vahetatud kirjadest ei nähtu kuidagi, et siis oleks tehtud tingimata revideerida just tallinnakeelset tõlget. Mida aga kuningas juba korduvalt mainitud 1685. aasta 11. juuli korralduses siis tegelikult käskis? Edgars Dunsdorfsi läti piiblitõlke ajaloo lisana publitseeritud dokumentide seas on ka selle kuupäevaga dateeritud kuninglik korraldus,⁵⁸ milles on juttu eesti- ja lätikeelse piibli tõlkijale ja tõlke puhtalt ümberkirjutajale ettenähtud tasust ja tõlkijate ülalpidamisest Riias, Fischerile endale ja piiblitöö jaoks eraldatud rahadest. Ühtlasi antakse Fischerile luba kasutada töö kiireks lõpuleviimiseks piiblitrukiks mõeldud vahendeid keeleoskajate teoloogide reisi- ja ülalpidamiskulude katteks, kui osutub vajalikuks tõlgitud mõnes kindlas kohas üle vaadata. Muud sama kuupäevaga korraldust piibli tõlkimise kohta teada ei ole. Sealsamas on Dunsdorfs publitseerinud ka Fischeri enda kirja, mis on küll dateerimata, kuid mille sisust on selge, et kuninga korraldus on antud reaktsioonina just sellele dokumendile.⁵⁹ Fischer tänab selles kirjas kuningat muu hulgas hoole eest, mida see on oma eesti ja läti alamate suhtes üles näidanud, ning palub piiblitõlkijatele palgaraha. Ilmselgelt on juttu kahest tõlkest (*weil die Bibel in beyden Sprachen von Anfang biß zu ende übersezet werden muß*) ja kahest tõlkijast (*sowol dem Lettischen alß Ehstnischen Translatori*) – tundub tõenäoline, et jutt on läti ja tartu keelest ning tõlkijatest Ernst Glückist ja Adrian Virginiusest, keda on tõlkijatena märgitud ka Regeri arveraamatus. Fischer räägib ka

⁵⁴ EAA, f. 1187, n. 2, s. 4949, l. 830–830p.

⁵⁵ Piiblikonverentsid ja keelevaidlused, lk. 56 (Eestimaa konsistoorium J. H. Gerthile, 19.02.1686).

⁵⁶ Piiblikonverentsid ja keelevaidlused, lk. 58–59 (Eestimaa konsistoorium J. H. Gerthile 20.03.1686).

⁵⁷ Piiblikonverentsid ja keelevaidlused, lk. 135–139 (J. Fischer Eestimaa konsistooriumile 29.08.1687); lk. 206–207 (J. Fischer Karl XI-le, 20.10.1688).

⁵⁸ E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture, lk. 158–159.

⁵⁹ E. Dunsdorfs. Pirmās latviešu bībeles vēsture, lk. 157–158.

vajadusest lasta keeleoskajatel teoloogidel valmis tõlge üle vaadata. Selleks tuleb nad kokku kutsuda, milleks omakorda on vajalikud reisi- ja ülalpidamiskulud. Fischer palus kuningalt kinnitust, et tal on lubatud piibli jaoks eraldatud raha selleks otstarbeks kasutada, ning avaldas lootust, et kui raha eraldatakse, õnnestub tal eesti ja läti piibel kahe aasta jooksul trükki saada.

Niisiis tuleb ka 1685. aasta korralduse puhul nentida, et selge sõnaga tallinnakeelse Uue Testamendi tõlkimist-trükkimist Fischeri ülesandeks ei tehtud. Ikka on üld-sõnaliselt juttu eestikeelsest tõlkest, ning et seni oli Fischeri korraldusel selle kallal töötanud Adrian Virginus, kelle töö tulemusena ilmus tartukeelne Wastne Testament, tundub tõenäoline, et ka Fischerile antud korraldus puudutas eelkõige tartukeelset piiblit. Ei saa muidugi välistada, et kuninga juures oli suusõnal juttu olnud ka tallinnakeelsest tõlkest, sest niihästi Gerth kui ka Fischer viitavad Eestimaa konsistooriumile Riia konverentsist teatades sellele, et tegemist on kuninga käsuga. Kirjaliku korralduse põhjal võib kindlalt öelda vaid seda, et Fischeril oli luba eestimaalasi Riiga kutsuda ja katta nende reisikulud piiblitõlkeks ettenähtud summadest. Ka Eestimaa konsistooriumi kirjavahetuses ja protokollides on viidatud sellele, et konverentsiga seotud reisi- ja muud kulud hüvitab Fischer kuningalt saadud korralduse järgi.⁶⁰

Fischeri 1685. aasta kirjavahetus

Nagu eespool mainitud, tugineb väide, et 1685. aastal pidi Riias üle vaadatama tallinnakeelset tõlget, Fischeri enda hilisematele

sõnadele. Tema 1685. aastal, kõnealuste sündmustega samal ajal kirjutatud kirjad seda aga üheselt ei kinnita. Saanud Eestimaa konsistooriumilt sõnumi, et Eestimaa pastoritel pole võimalik kohe Riiga konverentsile tulla, kirjutab Fischer 31. augustil 1685, seega päev enne konverentsi plaanitud algust, piiskop Gerthile, et ta alustab konverentsi Liivimaalt saabunud praostide ja pastorige ja „vaatab Uue Testamendi tartu idioomi järgi läbi” (*und nach dem Dörptischen idiomate daß Neue Testament übersehen*). Kui eestimaalased jaanuris tuleksid, lükkaks ta selleks ajaks kuramaalastega kokku lepitud kohtumise edasi, et ka eesti kogudused võimalikult ruttu Uue Testamendi saaksid. Kui aga mitte, pidavat ta rahulduma sellega, et töö vaatavad üle ja toimetavad trükki need liivimaalased, kes „virkelt” oskavad (*muß ich zu frieden sein, daß die in Liefland der Wierischen Sprache kundige die arbeit übersehen, und den Druck befodern*). Lõpetuseks märgib Fischer, et kõige rohkem kurdab ta selle üle, et selline asjade käik lööb segi tema plaani eesti talurahvakoolid veel samal talvel Uue Testamendi ja teiste raamatutega varustada.⁶¹

Fischeri kirjaga on kooskõlas Adrian Virginuse eluloos sisalduv väide, et Fischer oli 1685. aasta septembriks kutsunud mõned Eesti- ja Saaremaa vaimulikud Riiga revideerima ja tsenseerima Virginuse valmistatud Uue Testamendi tõlget.⁶² Fischeri huvi tallinnakeelse Uue Testamendi vastu paigutab Virginus 1686. algusse.⁶³

Ometi hoidis Fischer varemgi eestimaalaste tegemistel silma peal. 1685. aasta 2. aprillil kirjutab ta Johannes Gezelius nooremale⁶⁴ oma plaanist viibida sama aasta juunis-juulis Stockholmis ning mainib piibli-

⁶⁰ Piiblikonverentsid ja keelevaidlused, lk. 67 (Eestimaa konsistooriumi protokoll 12.08.1686), lk. 72 (Eestimaa konsistooriumi kiri Liepa konverentsi saadikuile, 16.09.1686).

⁶¹ EAA, f. 1187, n. 2, s. 4949, l. 44–44p.

⁶² LVVA, f. 214, n. 6, s. 144a/12, l. 327.

⁶³ LVVA, f. 214, n. 6, s. 144a/12, l. 330; Curriculum vitae Adriani Verginii Pastoris in Odenpee descriptum Dörpati ao. 1706. 9. Apr. (Aus Gadebusch (handschr.) Beweisen zur livl. Adels-geschichte Th. 3, lk. 755). – Mittheilungen aus dem Gebiete der Geschichte Liv-, Ehst- und Kurland's. Hrsg. von der Gesellschaft für Geschichte und Alterthumskunde der russischen Ostsee-Provinzen. Neunten Bandes erstes Heft. Riga, 1858, lk. 121.

⁶⁴ Kunagise Tartu ülikooli kreeka keele professori, Liivimaa superintendendi ja alates 1664. aastast kuni surmani (1690) Turu piiskopiks olnud Johannes Gezelius samanimeline poeg (1647–1718) oli Narva ja Ingerimaa ▶

tõlgete kohta: „Läti piibel on nüüd trükipressi all, algust on tehtud Uue Testamendiga. Kuni seda valmistatakse, tsenseeritakse eestikeelset. Panen imeks, et Tallinna isandad on hakanud Pauluse kirju eesti keeles trükkima ilma eelneva tsensuurita ja koguni nendega, kelle jaoks see oluline on, sugugi aru pidamata,⁶⁵ seda enam, et piiskopitool on tühi. Mina küll ei sõandaks nii tähtsas asjas midagi ette võtta ilma kogu läti ja eesti kiriku (kuhu iganes see ka ei ulatuks) nõusolekuta, täiesti veendununa, et ka pärast seda, kui kõik on väga täpselt läbi kaalutud, jääb ikkagi selliseid asju, mis Momusele [s. t. laitlejale, kritiseerijale] silma ja hambu võivad jääda.”⁶⁶

Sama aasta 19. novembril, s. t. juba pärast kuninga juulikuist korraldust ja konverentsi korraldamise katset, kirjutab Fischer tõlketöö kohta: „Läti keelne Uus Testament on valmis, ja saavad ka need eestlased, kes tartu dialekti kasutavad, enne lihavõtteid, kui Jumal õnne annab, sellesama aarde oma keeles. Tallinna dialektis edeneb asi aeglasemalt. Ootasin möödunud septembrikuus mõnd tolle diütseesi teoloogi siia, et nad koostatud tõlget koos minuga tsenseeriks, ent nemad tõid mitmesuguseid takistusi põhjenduseks ja venitavad asjaga praeguseni. Olen siiski

kuulnud, et ka nad ise valmistavad ette mingit Uue Testamendi tõlget. Kas nad selles rangelt saksa tõlget järgivad, pole seni olnud võimalust näha. Läti- ja tartukeelses tõlkes järgisime algallikaid, et mitte kirikule, mida tuleb justkui külvata, jumalasõna asemel peale sundida tõlget tõlkest, ja et me Trentos kanoniseeritud Vulgatat kritiseerides ei jääks ise süüdi (lubatagu nõnda öelda) samas kuriteos, kui saksakeelse tõlke autentseks kuulutame. Ehkki pole puudust neist, kes tahaksid meid sellesse orjusesse allutada, et ise mitte harimatuna näida – need, kes peale rahva keele muud ei oskagi. Kui ma aga mõtlen, et hiljutises soomekeelses väljaandes on algallikatega arvestatud,⁶⁷ on mul seda tungivam soov seda näha, mistõttu palun südamest, et saadaksid selle, mis juba on trükitud.”⁶⁸

Need kirjad kinnitavad ühest küljest oletust, et Fischer polnud saanud kuningalt selgesõnalist korraldust tallinnakeelse Uue Testamendiga tegelda – vastasel korral poleks ta tallinlaste trükikatsetesse ehk nii rahulikult suhtunud või oleks vähemalt maininud, et tegelikult pole tallinlastel isegi volitust midagi trükki anda. Teisest küljest äratav tähelepanu, et tallinnakeelsest tõlkest rääkides pole Fischer sugugi mures selle pärast, kust

► superintendent aastail 1681–1689, alates 1690. aastast kuni surmani Turu piiskop. Isa oli ta omal ajal saatnud Euroopasse õppima just selle mõttega, et poeg omandaks piiblikeele ja eksegeetika tasemel, mis võimaldaks tal aidata isa suurejoonelist kommenteeritud piibliväljaande kava ellu viia (Svenskt biografiskt lexikon. Bd. 17. Stockholm, 1967–1969, lk. 104; P. Laasonen. Johannes Gezelius d. J. und die Rezeption des deutschen Pietismus in Finnland. – Wolfenbütteler Beiträge 1988, Bd. 8, lk. 123 jj.). Samamoodi nagu Eesti- ja Liivimaa tekitas ka Rootsis piiblitõlke alusteksti problemaatika lahkarmumusi. Gezeliused olid saanud Karl XI-lt nõusoleku ja toetuse piiblikommentaari koostamiseks. Gezelius vanem taotles kuningalt korduvalt luba ka rootsikeelset tõlget algteksti järgi parandada, ent vaimulikkond lükkas tema taotluse tagasi, viidates muu hulgas ohtudele, mida tõlke muutmine endas kätkeb (P. Laasonen. Johannes Gezelius vanhempi ja suomalainen täysortodoksia. (Suomen kirkkohistoriallisen seuran toimituksia, 103. Helsinki, 1977, lk. 390–412). Gezeliusi piiblitöö ilmus aastail 1711–1713, 1724–1728 ning väljaandes olid algteksti järgivad täpsustused lisatud märkustesse. Gezeliusi piiblitöö internetis: <http://www.logosmappen.net/bibel/gezelius/>.

⁶⁵ Tallinnas oli 1685. aasta jaanuaris toimunud konvendiks trükitud Pauluse kirjast roomlastele kaks poognat, mis seal ühiselt üle vaadati (K. Tafenau. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsitajadest Ajalooarhiivis, lk. 253).

⁶⁶ J. Fischer J. Gezelius nooremale, 02.04.1685, publitseeritud: J. J. Tengström. Gezelii den yngres minne. Helsingfors, 1833, lk. 244–245; P. Laasonen. Johannes Gezelius d. J. und die Rezeption des deutschen Pietismus in Finnland, lk. 203–204.

⁶⁷ Väikeseformaadiline nn. sõjapiibel (*Sotaraamattu*) ehk Gezeliusi piibel „Se on Coco Pyhä Raamattu Suomexi” ilmus aastail 1683–1685 (BIBLIA 350. Suomalainen Raamattu ja Suomen kulttuuri. Toim. J. Nuorteva. Helsinki, 1992, lk. 23). Juba selle eessõnas on öeldud, et see väljaanne on algtekstile varasemast lähedasem (S. Kiuru. Agricolan Uusi testamentti ja ensimmäiset Raamattumme. – Virittäjä 1993, vk. 97, lk. 58).

⁶⁸ J. Fischer J. Gezelius nooremale, 19.11.1685, publitseeritud: J. J. Tengström. Gezelii den yngres minne, lk. 245–246, P. Laasonen. Johannes Gezelius d. J. und die Rezeption des deutschen Pietismus in Finnland, lk. 215.

tallinnakeelne tõlge saada. Ta on kuulnud, et ka tallinlased valmistavad ette mingit Uue Testamendi tõlget (*Audio tamen ipsos etiam Novi Testamenti versionem aliquam adornare*), kuid jääb mulje, et see pole sugugi seesama tõlge, mida nad Fischeri kava kohaselt Riias oleksid hakanud läbi vaatama. Sama aspekt äratav tähelepanu ka Fischeri eespool tsiteeritud kirjas Gerthile 1685. aasta augusti lõpus: juhul kui eestimaalased Riiga ei tule, vaatavad töö üle ja toimetavad selle trükki „vira keelt” tundvad liivimaalased. Millist tööd Fischer silmas pidas? Tallinnakeelne tõlge oli ju eestimaalaste käes ja teadaolevalt polnud Fischer andnud Liivimaal kellelegi korraldust Uut Testamenti tallinna keelde tõlkida. Üks selgitus tema märkusele on see, et tallinna keelde oleks revideeritud olemasolev Virginiuse tõlge. Muide, eestimaalasi Riiga kutsudes ei maininud Fischer nende käsikirja, millele võib olla kaks täiesti vastandlikku seletust: selle kaasavõtmine oluks kas iseenesestmõistetav või siis ehk hoopiski tarbetu. Eestimaalased tegid Fischeri kutse põhjal oletuse, et neid kutsutakse revideerima tartukeelset tõlget, kuid eespool tsiteeritud allikate valguses tundub, et nad võisid olla eksiteel. Ehkki Fischerile antud kuninglikes korraldustes oli juttu ainult eestikeelsest tõlkest üldiselt – aga võib-olla just selle tõttu –, oli Fischeril siiski ilmselt juba kavas ka tallinnakeelne tõlge välja anda. Mida eestimaalased aga kahtlustadagi ei osanud: ta oleks saanud selle välja anda ka täiesti ilma nende osaluseta.

Ühest tõlkest kaks?

Virginiuse tõlke tallinna keelde revideerimisel oluks Fischeri vaatenurgast mitu eelist: esiteks oluks sel juhul täielik tõlge kohe käepärast. Eestimaalaste tõlkest olid evangeeliumid 1684. aasta juunis tuleroaks saanud ja 1685. aastaks polnud need veel taastatud.⁶⁹ Teiseks oleks nõnda saadud niihästi tartu- kui ka tallinnakeelsetele kogudustele ühtsete põhimõtete järgi tehtud tõlked: eestimaalaste tõlge tugines Lutheri tõlkele, ning nagu eespool nägime, oli lähtetekstide erinevus mõlemale poolele teada. Et Fischeri plaan tartukeelne tõlge tallinnakeelseks ümber panna polnud sugugi mõeldamatu, näitab tallinnakeelse kirikukirjanduse väljaandmine Riias: palveraamat ja katekismus, osa evangeeliumi- ja epistlilugudest ja lauluraamatust redigeeriti 1680-ndate teisel poolel ja 1690-ndatel tallinna keelde tartukeelsetest väljaannetest.⁷⁰

See oletus asetab uude valgusse ka pärast piiblikonverentse Puhjas toimunu: Adrian Virginiuse sõnul tõlgiti seal Uus Testament kreeka keele järgi tallinna keelde, seda tegi kas Hornung üksi⁷¹ või siis koos Adrian Virginiusega.⁷² Kas oleks aga võimalik, et Puhjas viidi ellu Fischeri esialgne kava ja pandi tallinna keelde ümber peaaesjalikult Wastset Testamenti, arvestades seejuures ehk mõnes asjas ka Liepas ja Pilistveres tehtud parandusi? Järgis ju Wastne Testament üldlevinud arvamuse järgi kreekakeelset teksti.⁷³ Seda oletust kinnitab Adrian Virginiuse 1703. aasta väide, et juba Liepa ja Pilistvere kon-

⁶⁹ K. Tafenau. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsikirjadest Ajalooarhiivis, lk. 251–256.

⁷⁰ Eestikeelne raamat 1525–1850. Toimetanud E. Annus. (Eesti retrospektiivne rahvusbibliograafia. I osa). Tallinn, 2000, lk. 127–133; H. Laanekask. Tartu ja tallinna keel 17. sajandi Liivimaal. – Ödagumeresoomõ hummogupiiir'. Läänemeresoomõ idapiir. Toim. K. Pajusalu, J. Rahman. Võro, 2003, lk. 112–128. Vrd. L. Aarma. Tsensuur ja kirjasõna Eestis 16.–17. sajandil, lk. 40.

⁷¹ Curriculum vitae Adriani Verginii, lk. 122.

⁷² RA, Livonica II: 418 (A. Virginius Liivimaa konsistooriumile, 06.11.1703). Virginiuse ja Hornungi mõlema autorsust kinnitab ka Liivimaa konsistoorium kirjas kantsleilõunikuile 21.02.1708 (J. Köpp. Kirik ja rahvas, lk. 76).

⁷³ Wastse Testamendi teksti analüüs on küll näidanud, et selle tõlkimisel on kasutatud nii kreekakeelset algteksti kui ka Lutheri saksakeelset tõlget. P. Roosimaa. „Wastne Testament” – das erste estnischsprachige Neue Testament. Die Bedeutung der Religion für Gesellschaften in Vergangenheit und Gegenwart: Akten des Fünften Gemeinsamen Symposiums der Evangelisch-Theologischen Fakultät der Universität Tartu, der Estnischen Studiengesellschaft für Morgenlandkunde und der Deutschen Religionsgeschichtlichen Studiengesellschaft am 2. und 3. November 2001 zu Tartu/Estland. (Forschungen zur Anthropologie und Religionsgeschichte, 36). Münster, 2003, lk. 171–185.

verentsil vaadati tartukeelne Uus Testament uuesti üle ja pandi tallinnaeesti keelde (*Bey diesen beyden Conferentien wurde das gantz Dörptische Nov. Testamentum von neuen revidiret und in den Revalsch-Ehstnischen Dialect gebracht*).⁷⁴

Liepas ja Pilistveres revideeritud käsikirjadesse tehtud parandused ja täiendused viitavad tõepoolest juba pealiskaudselgi vaatlusel Wastse Testamendi kasutamisele⁷⁵ ning ka Hornungi käsikirjale tõenäolisemalt kõige lähedasema tõlkeversiooni, Müncheni käsikirja analüüs kinnitab Wastse Testamendi ulatuslikku mõju, ehkki ka Pilistveres tehtud parandusi on arvestatud.⁷⁶ Müncheni käsikirjast on seni põhjalikumalt analüüsitud siiski vaid lõike Apostlite tegude raamatust, mida Pilistveres parandati eestimaalaste käsikirja järgi. Liepa konverentsil tõlgitud lõike⁷⁷ ja neid raamatuid, mida Liepas üle vaadata ei jõutud ja mis seetõttu konverentsil osalenute vahel tõlkimiseks laiali jagati,⁷⁸ pole süstemaatiliselt sellest aspektist uuritud. Peeter Roosimaa on võrrelnud Peetruse 1. kirja Wastses Testamendis ja 1715. aastal ilmunud tallinnakeelses Uues Testamendis ning järeldanud, et vähemalt osalt ongi põhjaeestikeelne tõlge valminud lõunaestikeelseid sõnu ja väljendeid põhjaeestikeelsetega

asendades ning osas salmides ka lauseehitust parandades.⁷⁹ Ehkki Roosimaa pole kasutanud käsikirju ja seetõttu jääb tema käsitus paratamatult pinnapealseks, kinnitavad tema tulemused Wastse Testamendi mõju tallinnakeelse Uue Testamendi tõlke kujunemisele.

Siin Uue Testamendiga seoses esitatud hüpotees võimaldab uusi oletusi ka Vana Testamendi tõlkeloo kohta. Kristiina Ross on juhtinud tähelepanu sellele, et Andreas ja Adrian Virginiuse 1680-ndate lõpul valmistatud Vana Testamendi tõlge on tallinnakeelne, küll loomulikult tartueestiliste sugemetega, kuid pärast valmimist veel tallinnakeelsemaks tehtud, ning oletab, et Fischeril oligi kavas Vana Testament ainult tallinnakeelsena välja anda.⁸⁰ Uue hüpoteesi valguses võiks aga küsida, kas selle Virginiuste omistatava tõlke näol võiks tegemist olla n.-ö. esialgse tõlkega, mida edaspidi oleks tulnud toimetada kas tartu või tallinna keelde, või siis juba sellise tõlke tallinnakeelse versiooniga.

Mis ajast alates plaanis Fischer tallinnakeelset tõlget?

Nagu eespool näidatud, ei saanud Fischer 1682. aastal sõnaselget korraldust tallinna-

⁷⁴ RA, Livonica II: 418 (A. Virginius Liivimaa konsistooriumile, 06.11.1703). Samale infole on viidanud ka J. Köpp (Kirik ja rahvas, lk. 64), kuid viitab seejuures ekslikult J. Fischeri 15.10.1691 kirjale (publitseeritud E. Dunsdorfs. Pirmäs latviešu bībeles vēsture, lk. 167–171).

⁷⁵ K. Tafenau. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsikirjadest Ajalooarhiivis, lk. 267–268, 270.

⁷⁶ H. Reila. Uue Testamendi Hornungi tõlke kohast vaimuliku eesti keele kujunemisloos. – Keel ja Kirjandus 2007, nr. 2, lk. 143–151.

⁷⁷ Säilinud on Johannese evangeeliumi 8.–21. peatükk ja 1. kirjast korintlastele peatükid 6–16, vt. K. Tafenau. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsikirjadest Ajalooarhiivis, lk. 269–270.

⁷⁸ Pauluse kirjad tessalooniklastele, Timoteosele ning kiri heebrealastele (K. Tafenau. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsikirjadest Ajalooarhiivis, lk. 271).

⁷⁹ P. Roosimaa. Mõningaid aspekte esimese põhjaeestikeelse Uue Testamendi saamisloost. Esimese põhjaeestikeelse Uue Testamendi alustekst. – Uue Testamendi eestikeelsetest tõlgetest ja tõlkimist toetavatest eksegeesist. (Dissertationes theologiae Universitatis Tartuensis, 7). Tartu, 2004.

⁸⁰ K. Ross. Saateks. – Esimene Moosese raamat. Iiobi raamat. Tõlkinud 1687–1690 Andreas ja Adrian Virginius. Tallinn, 2003, lk. 14, 20; K. Ross. Miks ja millal kaotati esimene lõunaeesti kirjakeel? – Vikerraar 2005, nr. 7–8, lk. 137. Ka Herbert Salu on oletanud, et Fischer ei üritanudki lõunaestikeelse täispiibli väljaandmist, märgates Salu hinnangul nähtavasti, et kaks nii lähedast eesti murret tuleb varemini või hiljemini ühendada: Olematu raamatu konfiskeerimine. – Tuul üle mere ja muid lühivormide eesti kirjandusest. Stockholm, 1965, lk. 37. Selle oletuse vastu räägib Fischeri märkus 1691. aasta 15. oktoobri kirjas kuningale: viidanud sellele, et lätkeline Uus Testament ilmus 1685. aastal, tartukeelne 1686. aastal, lisab ta, et parajasti tõlgitakse neisse mõlemasse keelde Vana Testamenti (*Mittler weile wird in diesen beyden Sprachen die übersezung des Alten Testaments continuiret*) (kiri on publitseeritud: E. Dunsdorfs. Pirmäs latviešu bībeles vēsture, lk. 167–171).

keelse piibli eest hoolitseda, ning ei tundu ka kuigi tõenäoline, et ta oleks seda juba siis kavandanud, sest sel ajal oli piiskop Helwig veel elus ja sai kuningliku korralduse Uue Testamendi trükkimiseks – selles valguses ei tundunuks Fischeri kava kuigi otstarbekas. Pealegi ei sidunud Fischerit ja Helwigit mitte ainult nende kõrge ametikoht, vaid ka maailmavaade: nad kuulusid mõlemad Philipp Jakob Speneri mõttekaaslaste ringi.⁸¹ Nende varasem koostöö lubab oletada, et nad võisid mingit tööjaotust kavandada ka piiblit tõlkides.

Teadaolevalt asus Adrian Virginius Riias Uue Testamendi kallal tööle 1683. aasta detsembris. Kuigi tema isa oli juba varem piiblit tartu keelde tõlkinud, on Regeri arveraamatu järgi tartu keelde tõlkimise eest makstud ainult Adrianile. Huvitaval kombel ei ütle Adrian Virginius ise oma eluloos piiblitõlkimisest rääkides kordagi ühemõtteliselt, et ta tõlkis seda tartu keelde, vaid ikka on juttu ainult eesti keelest, samal ajal kui ta selge sõnaga ütleb, et tema isa oli Uue Testamendi ja osa Vanast Testamendist tõlkinud tartu keelde ja ka ta ise valmistas ette ja saatis trükki tartukeelseid kooli- ja kirikuraamatuid. Oma Uue Testamendi tõlke kohta ütleb ta aga, et see „trükiti tartueesti keeles”: „*und machte den Anfang mit dem N. Testament (welches nachmahls anno 1686 [– – –] in Riga in der dörptisch-Ehstnischen Sprache gedruckt worden)*”⁸² ning „*ließ [– – –] Fischer Anno 1686 das übersetzte N. Testament in Dörptisch-Ehstnischer Sprache in Riga drucken*”.⁸³

Helwig suri juba 19. jaanuaril 1684. Sama aasta 6. juunil hävisid Toompea tulekahjus

juba revideeritud evangeeliumide tõlked⁸⁴ ja juuni lõpus otsustas konsistoorium sama aasta eelarves piibli trükkimiseks eraldatud 800 hõbetaalrit välja võtta ja kulutada 600 hõbetaalrit toomkiriku taastamisele.⁸⁵ Raha ebaotstarbekohane kasutamine oli varsti Rootsis teada ja 23. detsembril 1684 tegi kuningas riigikontorile ülesandeks uurida, kas Eestimaa konsistoorium on tõesti eestikeelse piibli tõlkimiseks ette nähtud 800 hõbetaalrit millegi muu peale kulutanud? Riigikontor saatis kohe 1685. aasta algul omakorda järelepärimise Eestimaa kubernerile Robert Lichtonile, kes pidi juhul, kui kuningale laekunud info vastas tõele, käskima konsistooriumil lubamatult omastatud raha üle anda sellele, kellele see eelarves oli ette nähtud (*ihnen auch auflegen, daß sie, was sie solcher maßen zu sich, ohne ordres und wieder die disposition, genommen, strachs wieder ausliefern zu dem, welcher, selbige mittel, nach inhalt des Stats soll entgegen nehmen, und nach S. r Königl. Maytt gnädiges gefallen disponiren*). Vastasel korral pidi konsistoorium olema valmis, et kuningas nõuab selle raha koos 12 protsendiga välja sunniviisiliselt.⁸⁶ Konsistoorium vastas vabandusega: nad olid laenanud selle raha kubermanguvalitsuse nõusolekul toomkiriku remondiks, kuid juba mõne nädala pärast laekusid mõned seni võlgu olnud summad, nii et laen saadi tagastada ja kohe Uue Testamendi trükkimist edendama hakata – selle tõenduseks pandi kirjale kaasa kaks poognat tehtud tööst.⁸⁷ Paberit oli hangitud 150 riigitaalri eest⁸⁸ ja trükkalile oli käsirahaks makstud 50 riigitaalrit, ülejäänud oli pitseeri-

⁸¹ Vt. nt. P. Laasonen. Johannes Gezelius d. J. und die Rezeption des deutschen Pietismus in Finnland, lk. 121; J. Beyer. Vagaduse edendamise strateegiad Eesti- ja Liivimaal, lk. 89–90.

⁸² LVVA, f. 214, n. 6, s. 144a/12, l. 326.

⁸³ LVVA, f. 214, n. 6, s. 144a/12, l. 327p.

⁸⁴ K. Tafenau. Eestikeelsetest Uue Testamendi tõlkekäsitest Ajalooarhiivis, lk. 250–251.

⁸⁵ EAA, f. 1187, n. 2, s. 4, l. 18p (Eestimaa konsistooriumi protokoll, 25.06.1684), vrd. G. O. F. Westling. Vorarbeiten zu der ehstnischen Uebersetzung des Neuen Testaments, lk. 441, 522 (märkus 2).

⁸⁶ EAA, f. 1187, n. 2, s. 369, l. 352–352p (Claes Flemming, Hans Billingsköldt, Daniel Wulff ja G. Palm Robert Lichtonile, 10.01.1685).

⁸⁷ Vrd. viide 65.

⁸⁸ Hilisemates dokumentides on juttu 150 riisist paberist (Piiblikonverentsid ja keelevaidlused, lk. 159), ja sellele kulunud 100 hõbe- ehk 50 riigitaalrist (samas, lk. 217), kuigi mainitakse ka siin nimetatud paberile ja trükkalile kulutatud 200 riigitaalrit (samas, lk. 164).

tult konsistooriumis hoiul ning selle võinuks konsistooriumi poolest vajadusel deponeerida ka kubermanguvalitsusse.⁸⁹ See ülejäänud summa tuleb jutuks veel sama aasta mais, kui toomkiriku pastor ja konsistooriumi assessor Justus Blankenhagen andis teada, et ta oli tahtnud selle raha kuninga korralduse kohaselt kubermanguvalitsusse deponeerida, aga et sellest midagi välja ei tulnud, soovis ta selle deponeerida konsistooriumisse kirikukassasse. Seepeale otsustati paigutada nimetatud summa koos korjandusrahadega kirikulaekasse. Sularaha oli 230 riigitaalrit ja 20 rundstükki, trükkali ja paberivalmistaja kviitungeid 200 riigitaalri väärtuses.⁹⁰

Selle intsidendiga haakub Fischeri kiri Eestimaa konsistooriumile 1687. aasta 29. augustist, kui tuli Uue Testamendi trükikoha pärast juba tuure hakkas koguma. Fischer mõõnis, et kuningas oli Helwigile 1682. aastal Uue Testamendi väljaandmiseks raha lubanud, aga et Helwig suri ja töö polnud ikka valmis, pannud kuningas selle 1685. aasta 11. juuli resolutsiooniga tema õlgadele. Tallinna eelarves olnud küll 1684.–1685. aasta paiku piibli trükkimiseks kirjast 800 hõbetaalrit, mida ta üritanud sellest kuuldes õndsas isanda Andreas Haksi vahendusel kätte saada, kuid talle vastatud, et Eestimaa konsistoorium oli raha juba välja võtnud. Seepeale käskinud kuningas konsistooriumil raha, mis polnud talle mõeldud, 12 protsendiga välja anda. Et aga kuningale teatati, et raha kulunud tulekahjus kannatada saanud toomkiriku remondiks, ja kuningas määras Fischerile muud vahendid, siis polnud ta rohkem peale käinud.⁹¹

Eestimaa hilisem vaatenurk ilmselt samadele sündmustele oli järgmine: kuningas oli salajase teate alusel (*auff heimliches Angeben*) kirjutanud Eestimaa kindralkubermangu kirja, et kui Uue Testamendi tõlke trükkimiseks määratud raha on kulutatud

muuks otstarbeks, tuleb see koos 12-protsendilise intressiga välja anda.⁹² Tundub usutav, et eespool tsiteeritud riigikontori järelepärimine ongi see kuninglik korraldus, millele Fischer viitab. Sel juhul pidi Fischer eestimaalastele eraldatud raha taotlema – ja järelikult ka tallinnakeelse Uue Testamendi trükkimist kavandama – juba 1684. aastal.

Kokkuvõtteks

Kokkuvõtteks võib sedastada, et 1990. aastatest alates historiograafias maad võtnud seisukoht, nagu oleks Liivimaa kindralsuperintendent Johann Fischer juba 1682. aastal saanud kuningalt selgesõnalise korralduse tallinnakeelse Uue Testamendi trükkimine enda peale võtta, on ekslik. Pigem võiks 1680. aastate algul oletada tööjaotust Eesti- ja Liivimaa kirikupea vahel. Millised olid need kolm keelt, millesse Fischer 1682. aasta lõpul – 1683. aasta algul piiblit tõlkida kavatses, jääb siiski lõpuni selgitamata. Kura keel, mida ühes tollases allikas on nimetatud, ei tundu läti ja tartu keele kõrval tõenäoline, pigem võis Fischer mõelda Kuramaal kasutatud läti keele varianti. Kahest lätikeelsest tõlkest edaspidi siiski juttu pole ning Kuramaa pastorid osalesid Liivimaal valminud tõlke toimetamises.

Kuigi otsesed teated puuduvad, võib kaudsete andmete põhjal oletada, et tallinnakeelse piibli väljaandmise vastu hakkas Fischer tõsisemat huvi tundma 1684. aastal. Jaanuaris suri senine Eestimaa piiskop ja Fischeri mõttekaaslane Jacob Helwig, juunis hävis Toompea tulekahjus oluline osa eestimaalaste senisest tõlketööst. Fischer võis siin näha võimalust – või vajadust? – tallinnakeelse Uue Testamendi väljaandmise sekkuda. Seda enam, et Helwigi ametijärglane Gerth resideeris Stockholmis ja külas-

⁸⁹ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5, l. 12–12p (Eestimaa konsistooriumi protokoll, 11.02.1685). EAA, f. 1187, n. 2, s. 366, l. 70p–71 (Eestimaa konsistoorium R. Lichtonile, mustand).

⁹⁰ EAA, f. 1187, n. 2, s. 5, l. 26–27 (Eestimaa konsistooriumi protokoll, 13.–14.05.1685).

⁹¹ Piiblikonverentsid ja keelevaldlused, lk. 136 (J. Fischer Eestimaa konsistooriumile, 29.08.1687).

⁹² EAA, f. 1187, n. 2, s. 4949, l. 64 (Eestimaa konsistoorium reduktsioonikomissaridele, jaanuar 1688, mustand?).

tas Eestimaad vaid ühel korral, 1690. aasta kevadel ja suvel. Adrian Virginius asus Uue Testamendi tõlke kallal tööle 1683. aasta detsembris ja jõudis sellega valmis 1685. aastal. Selleks ajaks oli Fischeril ilmselt küpsenud plaan kasutada Virginiuse tõlget mõlema, nii tartu- kui ka tallinnakeelse tõlke alusena. Võimalik, et Virginius oli ka juba oma tõlke-käsikirjas seda võimalust arvestanud, kuid et tema algtõlge pole teadaolevalt säilinud, ei ole võimalik midagi kindlat väita.

Isegi 1685. aastal, mida seni on peetud täiesti kindlalt ajaks, kui Fischer sai tallinnakeelse Uue Testamendi väljaandmise lõplikult oma ülesandeks, ei antud talle tõenäoliselt selle kohta ühemõttelist kirjalikku korraldust. Kõigis asjassepuutuvates kuninglikes korraldustes on juttu kas mitesaksa või eesti keelde tõlkimisest. See jättis Fischerile tõlgendamisruumi, mida ta ka agaralt kasutas. Välistada ei saa ka Rootsis sõlmitud suulisi kokkuleppeid. Fischeri plaan tallinnakeelse Uue Testamendi tõlkimisel initsiatiiv enda kätte haarata ja vajadusel see kas või Eestimaa konsistooriumist mööda minnes välja anda siiski ebaõnnestus, mitte viimases järjekorras Eestimaa konsistooriumi ägeda vastuseisu tõttu. Tuleb siiski tunnistada, et eestimaalaste vaatenurgast oli see vastuseis täiesti õigustatud, sest erinevalt Fischerist oli neil kuningalt ühemõtteline korraldus Uus Testament trükki anda.

Artikkel on valminud ETF grandii 7896 toel.

Kai Tafenau

(1975)

Lõpetanud 1997. a. Tartu Ülikooli klassikalise filoloogina. Klassikalise filoloogia magister (2000). Praegu Tartu Ülikooli eesti keele osakonna doktorant ja Ajalooarhiivi publitseerimistalituse peaspetsialist. Peamine uurimisvaldkond: eesti kirjakeele ja piiblitõlke ajalugu.